

Kiss Zsuzsanna

„Helyes arányok” a 19. századi hazai népiskolai mezőgazdasági oktatásban*

A felvilágosult abszolutizmus rendelkezései óta folyamatos az a hagyomány, amely a mezőgazdasági oktatást a gazdasági fejlődés ösztönzőjeként, a hagyományos gazdálkodás keretei áttöréséhez szükséges egyik legfontosabb eszközként értelmezi,¹ ám az 1848-as forradalom után a korábbiaknál is erősebb hangsúlyt kapott a gazdálkodási ismeretek hatékony átadására alkalmas, új rendszer kidolgozásának szükségessége a szakmai közbeszédben.² 1848-ban a feudális állam jogintézményeit lebontó törvények messzemenően érintették a földbirtokokat és így a gazdálkodást is: megszüntették az úrbéri rendszert, a jobbágyok lettek a korábbi úrbéres földek szabad tulajdonosai; szabályozták a közös földek, erdők, legelők felosztásának rendezését, eltörölték az ősiséget. Amennyiben az újonnan létrejött gazdaságok és az új gazdák a formálódó piaci viszonyokhoz alkalmazkodni kívántak, úgy szükségessé vált a birtokok tudatos, racionális átszervezése, aminek a tőke és a nyersanyag mellett a technológia – és ennek részeként a szak tudás – megfelelő alkalmazása lehetett az alapja. Nem véletlen, hogy az 1850-es évek gazdasági irodalmának emblematikus kulcsszavai az „okszerűség” és a „helyes arányok” lettek.³ Az 1849 végén induló *Gazdasági Lapok* fejlécében a kezdetektől a következő mottó szerepelt: „Hozzunk mezei gazdaságunkba helyes arányokat!” – ahol a „helyes arányok” kívánalma olyan integratív fogalom volt, amely a gazdálkodás gyakorlatára, a gazdaságok ideális méretére, működtetésére, kezelésére és a művelési struktúra kérdéseire vonatkozó – vagyis társadalmi, gazdasági és ideológiai – kívánalmakat egyaránt magába foglalt.

A tanulmány először a „helyes arányok” koncepciójának e többretegűségét mutatja be. Fő kérdésem ebben a részben, hogy a „helyes arányok” fogalma hogyan kapcsolódott a mezőgazdasághoz és különösen a mezőgazdasági oktatáshoz. Másodszor, bemutatom, hogyan és mikor került be egyáltalán a mezőgazdasági tananyag az elemi iskolai tantervbe, vagyis miképpen vált az oktatás a „helyes arányok” koncepciójának közvetítőjévé. Végül a mezőgazdasági oktatásban használt tankönyveket elemezve ugyanezt a kérdést a mindennapi iskolai gyakorlat felől is megvizsgálom.

* A tanulmány az NKFI FK 132451. sz. A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban c. projekt keretei között készült.

¹ Barta 1982.

² Kiss 2019.

³ Kiss 2022a.

„HELYES ARÁNYOK” A TÁRSADALOMBAN ÉS A MEZŐGAZDASÁGBAN

A „helyes arányok” elérésének célja a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó erőforrások, technikák és készségek fejlesztésének igényeként jelent meg a 19. század közepi gazdasági szakmai közbeszédben. A koncepció mögött meghúzódó univerzális gondolat egyáltalán nem volt egyedülálló a korabeli Európában: minden olyan terv, amely a haladás szolgálatában a normalizálást és racionalizálást célozta, hasonló elképzeléseken alapult.⁴ A koncepció tényleges tartalma azonban minden bizonnyal tükrözte az ország sajátosságait is. A „helyes” jelentésébe Magyarországon a „racionális” és a „modern” mellett az „igazságos” is beletartozott. Az egyes jelentések pontos tartalmának feltárásához azt fogom megvizsgálni, hogy mire vonatkozott a „helyes arányok” fogalma a társadalmi dimenzióban, mi volt a jelentése a mezőgazdasági termelés materiális bázisát (leginkább a birtokrendszert) tekintve, és végezetül, mit jelentett a gazdálkodási formákról alkotott elképzelésekben.

A kortársak szerint a „helyes arányok” eléréséhez a társadalmi rétegződés hagyományos (rendi) rendszerének kellett volna mindenekelőtt átalakulnia. A forradalom utáni első hivatalos népszámlálás szerint 1870-ben Magyarországon (Erdély, Horvátország és Szlavónia nélkül) 13,2 millió ember élt. A mezőgazdasági népesség – összesen 3 600 000 fő – a teljes népesség 27 százalékát tette ki, s a népszámlálási nomenklatúra öt csoportra bontva mutatta be.⁵ Az első csoport a birtokosoké (*Grundbesitzer*) volt, akik számát a népszámlálás (a különböző méretű földterülettel bírók arányának feltüntetése nélkül) egy összesített kategóriában összegezte (1,26 millió fő). A második csoportot alkotó bérlők (*Pächter*) száma csekély volt: mindössze 36 270 fő. A földtulajdonosok és a bérlők – vagyis a mezőgazdasági szektor tőketulajdonosai – együttesen tehát 1,3 millió főt tettek ki. A harmadik csoportba (13 771 fő) a gazdatisztek (*Beamte*) sorolták,⁶ míg a negyedik és ötödik kategóriába az éves szolgákat (*Diener mit Jahreslohn*) és a napszamosokat (*Tagelöhner*). Ez utóbbi két csoport – 1 123 466, illetve 1 123 000 fővel – nemcsak a mezőgazdasági népességen belül volt meghatározó, hanem a teljes népességnek is meghatározó részét képezte (17%-ot tett ki). Azok, akik a társadalmi változások mellett érveltek, különösen a mezőgazdasági népességen belül, úgy látták, hogy a modernizáció egyik jelentős akadályja a tőkével rendelkezők elenyésző aránya a bérmunkások hatalmas arányához képest. Első értelmében tehát a „helyes arányok” hívószava az erőforrások egyenletesebb elosztására és a földbirtokosok önellátó rétegének megerősítésére vonatkozó igényt volt hivatva kifejezni.

⁴ Az angol *high farming* kifejezés tartalma nagyon hasonló – jöllehet az itt bemutatott „társadalmi igazságosságra” vonatkozó konnotációk nélkül. Vö. Perry 1981: 156.

⁵ *Népszámlálás 1870*: 271–309.

⁶ A gazdatisztek csoportjának a népszámlálási kategóriarendszerén belüli „vándorlásához” lásd Kiss 2022b: 64–67.

A birtokrendszer átalakításának kérdése ebben a kontextusban mint az önálló földbirtokos réteg kialakításának egyik legfontosabb előfeltétele jelent meg, s így vált központi jelentőségűvé a „helyes arányokról” szóló diskurzusban. A dualizmus korában nem készült olyan összeírás, amely kifejezetten a birtokstruktúra feltérképezésére szolgált volna. Ennek hiányában a földbirtokmegoszlás jellegzetességeit kutatva csak a népszámlálásokra, illetve az üzemstatisztikákra és gazdacím-tárakra támaszkodhatunk, amelyek – ugyan közvetett módon, de – tartalmaznak a birtokstruktúrával kapcsolatos információkat. Azonban ezek a forrástípusok is csak a 19. és a 20. század fordulójáról állnak rendelkezésre.⁷ Az 1900-as népszámlálás – amely elsőként mérte fel a birtokviszonyokat a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak körében egyaránt – 1738 olyan nagybirtokost talált az országban, akik 1000 kataszteri holdnál többet birtokoltak; ez a csoport az összes birtokos 0,1%-át adta. A középbirtokosok (100–1000 k. hold) az összes birtokosok 0,7%-át tették ki. Az 50–100 k. holdat bíró kisbirtokosok az összes birtokos 1,2%-át, az 50 k. hold alatti területek kisbirtokosai 62,1%-át adták az összes földtulajdonosnak. A kisbirtokos-napszámos kategóriának már a megnevezése is a két csoport szoros összefonódottságára utal, vagyis arra, hogy a kisbirtokosok közül sokan pusztán birtokuk jövedelméből nem tudták a maguk és családjuk megélhetését biztosítani, ezért napszámot is vállaltak: ez a csoport az összes földtulajdonnal rendelkezők 22,9%-át jelentette. Ezen főcsoportok mellett az önálló földtulajdonnal is rendelkező részes művelésből élők, majerosok, gazdasági cselédek, tisztviselők és kertészek elenyésző részét alkották a földbirtokosoknak.⁸ Összegezve az látható, hogy a századfordulón a 100 k. hold feletti birtokosok az összes földtulajdonosoknak nagyjából 0,8%-át adták, az 50 k. holdnál kevesebbet birtoklók pedig valamivel több mint 62%-át. Mivel a népszámlálás csak a természetes személyekre vonatkozóan tartalmaz adatokat, feltehető, hogy elsősorban a nagyobb méretű birtokok szempontjából lehetnek számottevő hiányok. A 100 hold feletti birtokokról részletes kimutatást biztosítanak a gazdacím-tárak, a 100 holdnál nagyobb területen működő gazdaságokról pedig az 1895-ös üzemstatisztika ad képet. Ezeknek a népszámlálásokkal való összevetése segítségével kiszámítható – és Orosz István kutatásából tudható –, hogy 1900-ban 100 holdnál kisebb birtokon (az ország összes megművelt területének kb. 45%-án) gazdálkodott az összes földtulajdonosok 99,25%-a (és ekkora földbirtokon működött az összes gazdaság 99,12%-a), míg a 100 hold feletti birtokokat (amelyek az összes megművelt földterület 55%-át foglalták el) az összes birtokosoknak mindössze 0,75%-a, illetve az összes gazdaság 0,88%-a tartotta a kezében.⁹ A „helyes arányok” igénye ebben az összefüggésben tehát az egyenletesebb földbirtokstruktúra megteremtését (ehhez kapcsolódóan a földosztás, földbirtokrendezés végrehajtását) jelentette.

⁷ Vö. Kövér 1998: 81–83.

⁸ *Népszámlálás 1900*: 210.

⁹ Orosz 1965: 21–33.

Nemcsak a földnek a birtokosok közötti egyenlőtlen eloszlása jelent meg az „arányok” problémájaként, hanem a földhasználat, a termelés struktúrája is. Az agrárszakemberek a század közepétől kezdve következetesen figyelmeztették a közvéleményt, hogy a Magyarországra jellemző, túlnyomórészt szántóföldi alapú gazdálkodási rendszer rövid és hosszú távon egyaránt kedvezőtlen. A „helyes arányok” elérése a művelési struktúra szempontjából a vegyes rendszerre való áttérést jelentette volna, amelyben a búza dominanciáját más növények ellensúlyoznák, és a legeltető-pásztorkodó állattartás is a gazdálkodási gyakorlat hangsúlyos elemévé válna. A művelési szisztéma egyoldalúságának és az abból eredő kedvezőtlen következményeknek a szakmai körök általi felismerésre ellenére a század végére a szántóföldek aránya még dominánsabbá vált, és még az 1870-es évek végén is, amikor az olcsó amerikai búza nagymértékű beáramlása Európa-szerte sokkolta a gabonapiacokat, a szántóföldek aránya Magyarországon tovább nőtt.¹⁰

A „helyes arányok” koncepciójának végezetül fontos dimenziója volt a racionalizált, kiszámítható termelés megvalósításának igénye is. A hagyományosan a jobbágyok kötelező szolgálataiból származó munkaerőre építő birtokok az 1848–1849-et követő átalakulások következtében munkaerőhiánnyal szembesültek, az önálló gazdálkodóvá váló egykori jobbágyok pedig nem rendelkeztek sem elegendő anyagi tőkével (föld és gépek vásárlásához), sem a korszerű termeléshez szükséges ismeretekkel. A feudális kötelékek alól felszabadulva a volt jobbágyok többnyire kis- és törpebirtokok gazdái lettek, ami gyakran még a családi megélhetéshez sem volt elég. Azonban nemcsak a birtokok kis mérete akadályozta a hatékony gazdálkodást, hanem a korszerű (racionális) gazdálkodási ismeretek hiánya is.¹¹ A gazdálkodáshoz szükséges szakértelem terén mutatkozó hiányosság hátterében a hazai népesség általában vett alacsony iskolázottsági szintje állt, amit jól szemléltetnek az 1870-es népszámlálás adatai is, amelyekből – csak a legáltalánosabb változónál maradva – kiderül, hogy az analfabetizmus aránya a felnőtt férfi lakosság körében 47 százalék volt, a nők körében pedig még ennél is magasabb, 54 százalék.¹² A 19. század második felében ennek az elmaradottságnak, a népesség iskolázottsági hiányosságainak a felszámolására átfogó kormányzati törekvés indult, mely folyamatba a gazdálkodási ismeretek terjesztésének szükségessége is a kezdetektől beépült.

NÉPOKTATÁS ÉS ISKOLARENDSZER A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN MAGYARORSZÁGON

A független magyar kormány felállítását kimondó 1848. évi 3. tc. értelmében jött létre először önálló vallás- és közoktatásügyi minisztérium (14. §), amely azonban a provizórium ideje alatt megszűnt, és – az ilyen értelemben második – Magyar

¹⁰ Szuhay 1971; Kiss 2014.

¹¹ Vö. például Vörös 1966.

¹² *Népszámlálás 1870*: 228.

Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium majd csak 1867. március 10-én kezdte meg a működését. A következő évben, 1868-ban jelent meg az első magyarországi közoktatási törvény (1868. évi 38. tc.). A törvény egyik legfontosabb pontja a tankötelezettség előírása volt. Ennek értelmében a hat és tizenkét év közötti gyerekek számára kötelező volt az elemi népiskola látogatása. A tizenkettedik életévüket betöltött gyerekek a népiskola hat osztályának elvégzése után a törvény szerint további három évig kötelesek voltak a községi ismétlő iskolát látogatni (48–50. §). A már a törvény életbelépése előtt is meglévő magán- és egyházi iskolák az új iskolarendszer részeként is megmaradtak, ám hogy a törvény végrehajtható legyen – vagyis, hogy minden olyan településen, ahol harminc vagy annál több olyan hat éven felüli gyermek él, akik nem akarnak a felekezeti iskola tanulói lenni, legyen községi népiskola (44. §) –, több száz új állami elemi iskolára is szükség volt. A törvény hatálybalépését követő években markánsan emelkedett az írni-olvasni tudók aránya a hét évnél idősebb népesség körében (1870 és 1880 között 25%-ról 46%-ra),¹³ miután jelentősen növekedett az iskolába beiratkozott tanulók száma is. 1872-ben még csak a tanköteles korú gyerekeknek valamivel több mint 50%-a járt iskolába, de ez az arány 1896-ra 96%-ra nőtt. Az írni-olvasni tudás mértéke nagyfokú területi egyenlőtlenségeket tükrözött (más fejlettségi mutatókhoz hasonlóan az alfabetizáció tekintetében is jelentős volt a kevésbé fejlett, kevésbé urbanizált területek lemaradása), s feltehető, hogy ez az iskolából kimaradó gyerekek arányával szoros összefüggésben állt. Okkal feltételezhető az is, hogy az iskolából való kimaradás aránya a gyermekek életkorával együtt nőtt: minél idősebb volt ugyanis a gyermek, annál inkább nőtt a valószínűsége annak, hogy visszatartják az iskolába járástól, hiszen a családnak szüksége lehet a munkaerejére – többnyire épp a gazdasági munkákhoz. Az 1868-as törvény maga is tekintettel volt erre a körülményre, amikor az 53. §-ban így fogalmazott:

„A mindennapi iskolabjáró növendékek 10 éves korukig, a szünidő kivételével, télen nyáron egyformán tartoznak iskolába járni; a 10 évesnél idősebb gyermekekre nézve azonban a földmiveléssel foglalkozó községekben az iskolai szék megengedheti, hogy a szünidőn kívül még két hónapig a legnagyobb munkaidőben csak vasárnapi iskolába járjanak.”

Ráadásul a törvény szerint felsőbb népiskolai osztályokat csak az 5000 főnél nagyobb lakosságú településeken kellett létrehozni. Ennek eredményeként a kisebb helyiségekben élő 12–15 éves gyermekek gyakorlatilag ki voltak zárva az iskolai oktatásból. Ez különösen fontos a mezőgazdasági oktatás szempontjából, mivel – ahogy látni fogjuk – a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó tárgyak lényegében csak a felső népiskolák tantervébe kerültek be kidolgozott formában.

Bár a magyar közoktatási törvény európai léptékkal mérve is úttörőnek számított, hatása a hatálybalépést követő első néhány évben – úgy általában véve,

¹³ *Népszámlálás 1881: 227.*

mint a gazdálkodási ismeretek elterjesztése tekintetében – korlátozott maradt. Egyrészt azért, mert az iskoláskorú gyermekek jelentős része nem került be az iskolapadba, másrészt azért, mert bár az iskolák száma jelentősen nőtt, az egy osztályba járó gyermekek száma még így is igen magas volt: átlagosan 25–30, de egyes helyeken akár 200 fő/osztályra is emelkedett.¹⁴ Beszédesebb, hogy a törvény szerint egy tanító 80 növendéknél többet nem taníthatott (34. §). Az oktatási minisztériumba küldött jelentésekből, valamint Eötvös József beszámolóiból az is kitűnik, hogy a tanítók sok esetben nem voltak eléggé felkészültek feladataik ellátásához, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az új népiskolai tanítók szakmai képzése magának az iskolarendszernek a kiépítésével egy időben kezdődött. Végezetül, a tankönyvek is gyakran alkalmatlanok voltak arra, hogy kisgyermekek számára használható formában közvetítsenek releváns ismereteket.¹⁵

MEZEI GAZDÁLKODÁS A NÉPISKOLAI OKTATÁSBAN

Az újonnan bevezetett törvény nem egyszerűen a tanköteles korúak általános iskoláztatásának szükségességét nyomatékosította, de – kezdetben – a korszerű mezőgazdálkodási ismeretek elterjesztésével kapcsolatban is egyértelmű szándékot tükrözött. A törvény az elemi népiskolák kötelezően tanítandó tantárgyai közé bevezette a „gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből” (55. §) elnevezésű tárgyat, a felsőbb népiskolákban a fiúk számára a „mezei gazdaságtan alapvonalai” elnevezésű tárgy tanítását írta elő, a lányoknak pedig az ugyancsak kötelező természettan és természetrajz keretén belül kellett kertészkedést tanulniuk (64. §). Ebben a tekintetben tehát elmondható, hogy a mezei gazdálkodáshoz kapcsolódó alapvető ismeretek oktatása beépült az általános elemi szintű oktatásba.

A törvényt és a gyakorlatba ültetésének körülményeit, vagyis a mezőgazdasági oktatás kereteit a következő években előbb az 1869-ben kiadott végrehajtási rendelet,¹⁶ majd 1872-ben és 1882-ben a felsőbb népiskolák számára kidolgozott tantervek és utasítások pontosították.¹⁷ Bár az 1868-os törvény eredetileg a népiskolai oktatás minden szintjére vonatkozott, az elemi népiskolákra mégsem született végrehajtási rendelet, és végső soron majd csak a 12 év feletti felsőbb népiskolai osztályokat tekintve szabályozták a gazdasági tárgyak oktatását (eredetileg négy, az 1882-es rendelet szerint három éven át). Úgy tűnik, hogy rövid időn belül konszenzussá vált, hogy a legfiatalabb iskolások számára pedagógiai szempontból túl nagy megterhelést jelentene, ha a gazdálkodási ismeretekkel is azonnal meg kellene birkóznuk az elemi iskolába lépéskor, amikor a legfontosabb

¹⁴ Pukánszky–Németh 1996.

¹⁵ Pukánszky–Németh 1996.

¹⁶ Utasítás 1869.

¹⁷ Tanterv 1872 és Rendelet 1872, illetve Tanterv 1882 és Rendelet 1882.

feladatuk inkább az írás, olvasás és számolás elsajátítása.¹⁸ Végül tehát csak a felsőbb osztályokban vezették be a különféle gazdálkodáshoz kapcsolódó tárgyak (növénytermelés, állattenyésztés, gazdasági üzlettan) oktatását. És – ismét csak az eredeti intencióval szemben – nem is minden iskolában. Az 1882-es rendelet ugyanis abban a tekintetben is tovább pontosította és véglegesítette a törvény gazdasági oktatásra vonatkozó korábbi, általános előírását, hogy már nem mindenhol, csak azokon a vidékeken tette kötelezővé a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó órák bevezetését, „a hol a mezei gazdaság a főkereseti ág”.¹⁹ Mi több, ugyanez a rendelet azt is megengedte, hogy „az oly tanuló, ki sem egyik, sem másik gyakorlati tárgyban nem akar részt venni”, az – a gyakorlati órák délutánra csoportosításának köszönhetően – lehetőséget kapjon azok elhagyására.²⁰

Ezen a leszűkült téren, vagyis az úgynevezett gazdasági szakosztállyal vagy szaktanítással egybekapcsolt felsőbb népiskolákban érdemes és lehetséges tehát megvizsgálni, miképpen jelent meg bennük a mezőgazdálkodás gyakorlati oktatása. Az 1882-ben kiadott tanterv így fogalmazott: „Az elméleti tanítás azért alapíttatott meg heti 24-25 órára, hogy a hét többi óráját a tanulók gazdasági kézi munkákra fordíthassák; mit egy napi 4 órai iskolai tanulás mellett könnyen meg is tehetnek. *Ha az iskola e feladatát nem teljesítendő; feladata megoldásához semmi reményt nem táplálhat.*”²¹ A felsőbb népiskolai tantervek és a tananyag vizsgálata és elemzése ahhoz segíthet tehát hozzá, hogy megértsük, milyen módon igyekezett az iskola teljesíteni a feladatát, és túl ezen, hogy megvizsgáljuk, miképpen jelent meg a „helyes arányok” eszméje a gazdálkodáshoz kapcsolódó elméleti és gyakorlati ismeretek tanításának keretei között.

Az elméleti tárgyak a természettudományos órákat jelentették: ide tartozott a természettan, a természetrajz és a vegytan. Ezek a tárgyak először is arra szolgáltak, hogy „az ásvány-, növény- és állattanból szerzett ismeretek[et] röviden” átsimélteljék a tanulók. Ezen túlmenően azonban az ismeretek elmélyítése érdekében „a túlnyomólag gazdálkodással foglalkozó vidéken bele kell ebbe foglalni a talajtan, a növénytan ismételéséhez kell kötni a túlnyomólag gazdálkodással foglalkozó vidéken a növénytermelést, fatenyésztés s a vidékhez képest a szőlő vagy erdőmívelést, gazdasági állatok tenyésztése és gondozása módját”.²² A tantervek tanúsága szerint az elméleti anyagot következetesen a gyakorlati ismerettel egybekapcsolva tervezték oktatni. Így például a vegytanórák során (melyekre a tanterv szerint csak az utolsó évben, heti négy órában került sor) „a mezei gazdaság megértésére és tanulmányozhatására szükséges elemek és legfontosabb vegy[ület]ei általános megismeretése után és közben [...] a légkör összetételét, tulajdonságát és vegyi hatását” is megismertették a tanulókkal, s ezt a trágatannal és a légköri jellegzetességek

¹⁸ Molnár 1871: 12.

¹⁹ Rendelet 1882: 1279.

²⁰ Rendelet 1882: 1279.

²¹ Tanterv 1882: 14. (Kiemelés tőlem: K. Zs.)

²² Tanterv 1872: 11.

megfigyelésével kapcsolták össze.²³ Az órák anyaga egy-egy évfolyamon belül tematikusan összekapcsolódott: az első évben például a nyári félév természet-tanóráit átfogóan a botanikának szentelték (télen, amikor az időjárás miatt csak a tantermen belüli óratartás volt lehetséges, ásványtan volt a tananyag). Egyfelől a gyakorlatban meg kellett tanulni „a gazdasági hasznos és káros növényeket [...] kiválogatni, nevezetesen: az emberi tápul, állati takarmányul s egyébféle haszonra szolgáló pillangós féléket [...] közül azokat, melyek gazdasági, kerti, ipari és kereskedelmi szempontból (fonó, olaj, festék, fűszer, orvosi) hasznosak vagy károsak; végre a hasznos és mérges gombákat”, másrészt – ami az elméletet illeti – az „így kiválogatott élő példányokon” kellett bevezetni a tanulókat a növények leírására alkalmas fogalmak használatába, és „tanítás közben össze kell[ett] állítani a növények alaktanát”.²⁴ A második évben a feladat hasonló volt, de minden az állattan köré szerveződött.

A gazdálkodás gyakorlatához kapcsolódó órák az 1872-es tanterv szerint csak az utolsó évfolyamon indultak, ám ez az év kizárólag a mezőgazdasági gyakorlat megszerzésére fókuszált volna. Az 1882-es tantervben ezzel szemben minden év tananyagába beépült a gazdálkodás. A korábban kiadott tantervben a következő órák (és kötelező heti óraszámok) szerepeltek: gazdasági növénytermelés, fa- és állattenyésztés (5); gazdasági üzlettan (3); állatgyógyászat (óraszám-megjelölés nélkül); mezei rendőri törvények (2); gazdasági gyakorlat (12).²⁵ Az 1882-es tanterv célja – ahogy a fentebbi idézetből is kiderült – az volt, hogy a heti 24-25 tantermi óra mellett a hét „többi óráját” a tanulók gyakorlati munkára fordíthassák; a tantervben ezért a „Mezei gazdasági gyakorlatok, méhészet és esetleg selyemtenyésztés” elnevezésű óra mellett nem szerepelt konkrét óraszám, hanem a tervezet azt az „iskolai tanítástól szabad órák” idejére írta elő. A három év alatt volt azonban növénytermelés, kertészet, szőlőművelés, borászat és erdészet (3-2-2 órában), állattenyésztés, állattartás és az állatok betegségei (0-2-3 órában) valamint mezei gazdasági üzlettan az utolsó évben két órában.²⁶ A tantervek természetesen az egyes órák elvárt tartalmával kapcsolatban, illetve az iskolai tankertekre vonatkozóan is megfogalmaztak elvárásokat. Eszerint először is előírták, hogy „a gazdasági szaktanítással egybekapcsolt felső népiskoláknak legalább 20 lehetőleg 40 holdból álló gazdasági terének kell lenni. E gazdaságilag berendezett és jól felszerelt kisbirtokokon a mezei gazdaságban az év folyamán előforduló minden munkákban a tanulóknak cselekvő részt kell venniük.”²⁷ Másodszer pedig hangsúlyozták, hogy a tantermen kívüli óráknak valóban a gyakorlat elsajátítása kell hogy a középpontjában álljon („A mezei gazdasági tárgyak tanítására nézve általában megjegyeztetik, hogy azok elméleti részét a lehető legrövidebbre

²³ Tanterv 1882: 9–10.

²⁴ Tanterv 1882: 7–8.

²⁵ Tanterv 1872: 14.

²⁶ Tanterv 1882: 16.

²⁷ Tanterv 1882: 14. Ehhez fontos megjegyezni, hogy a közoktatási törvény maga csak a tanítóképezdek esetében írta elő a tankertek létesítésének kötelezettségét.

s a főelvek ismeretébe bevezetésre kell szorítani, mindent gyakorlati mutatással kell kísélni és valóban gyakoroltatni a tanulókkal.”²⁸), hiszen a cél a 12–15 éves korú gyerekek olyan – korszerű – gyakorlati tudással való felvértezése volt, amelyet közvetlenül hasznosítani tudtak a családi gazdálkodásban. A tanterv gyakorlat-központúságát, az oktatás praktikus hasznának hangsúlyozását a „felhasználók”, vagyis a tanulók és szüleik felé a tankönyvek is igyekeztek közvetíteni. Liebbald Béni, az egyik korabeli tankönyv szerzője – ebben az időben a baksai mintaiskola igazgatója és a Baranya Megyei Gazdasági Egyesület igazgatóválasztmányi tagja, vagyis tevékeny közreműködő a hazai gazdálkodás okszerűvé tételért folytatott küzdelemben –, könyve előszavában világosan állást foglalt mellett, hogy a népiskolai oktatásnak a korabeli társadalmi körülmények között alapvető feladata az elemi gazdálkodási gyakorlatok átadása a gyerekeknek:

„A tanításnak csak úgy van leginkább hazna, ha a gyermek azt, mit tanult, az életbe viszi át – tekintettel kell azért a tanítónak lenni arra, hogy a legszükségesebbek a gyermekben mintegy vérré váljanak.

A falusi népiskola növendékei nagyobb részben földművesek lesznek, s ha embe-
rekké nőttek ki magukat, szeretnék, ha helyes gazdálkodásuk által a közvagyonossá-
got mozdítanák elő, de akkor jut eszünkben, hogy mindenre tanítottuk – csak éppen
gazdászatra nem.

Márpedig a gazdászattan a népiskolában az ugynevezett kenyérszakma – ezután szer-
zendi a gyermek annak idején kenyérét – ennek helyes alapjától függ egykori anyagi
lóléte s polgári kötelemünk megfeleltethetése, ennek tanaival találkozik az életben
minduntalan – ez kíséri az életet át a sirig.

Népskolának gazdászattan nélkül nincs értelménye.”²⁹

A gyakorlati órák struktúrája a következő volt: az első nagy csoportot a növénytermelés (az első évfolyamon), a kertészet, a szőlőművelés (a második évfolyamon), valamint a borászat és erdészet oktatása (a harmadik évfolyamon) jelentette. A második blokkot az állattenyésztés, az állattartás és az állatok betegségeiről szóló órák adták: a második évfolyamon előbb az állattartás alapjaiba (anatómia, takarmányozás, tenyésztés) vezették be a gyerekeket, majd a harmadik osztályban specifikusan a szarvasmarha, ló, juh, sertés és baromfi tárgyalása következett egymás után. A harmadik nagy blokkban – csak a harmadik évben – a mezei gazdasági üzlettan került be a tanrendbe: itt került sor a gazdasági rendszerek ismertetésére, illetve a tanulók arra való felkészítésére, hogy képesek legyenek kiszámítani egy kisgazdaság bevételeit és kiadásait a munkaerő, a befektetett eszközök és a működő tőke tekintetében. Összhangban azzal a már említett jellegzetességgel, hogy a tanrend igyekezett a különböző órákat tematikus értelemben egymással harmóniába hozni, itt azt is megjegyzi, hogy – az ugyancsak

²⁸ Tanterv 1882: 11.

²⁹ Liebbald 1872: 3.

a harmadik évben az órarendbe kerülő – „gazdasági egyszerű könyvvitel tanítását e tantárggyal egybe lehet kapcsolni”.³⁰ Végezetül ide tartozott a mezei gazdasági gyakorlatok blokk. A tanterv szerint a tanulóknak az év során előforduló mindenféle mezei munkával meg kellett ismerkedniük az iskola mellett felállított kisbirtokon.

A tanterv, bármennyire is központi szerepe volt az elemi iskolai mezőgazdasági oktatás céljának definiálásában és az oktatás hangsúlyainak meghatározásában, végső soron mégiscsak a keretet jelentette, amely a gyakorlat során telt meg tartalommal – mindenekelőtt a tanárok munkájától függően. S bár a tanterv rendelkezése szerint a gazdasági munkát „a tanulók mindenkor a gazdasági szaktanító közremunkálásával és vezetése alatt”³¹ végezték, csak közelítő ismereteink vannak arról, hogy a népiskolai tanítók mennyire voltak, mennyire lehettek felkészültek a gazdálkodási ismeretek átadására. Igaz, az 1868. évi közoktatási törvény úgy rendelkezett, hogy a tanítóképezdéknak legalább kétholdnyi kertjük legyen, „hogy a növendékek a földmivelésben, a gyümölcs- és szőlőtermesztésben, gyakorlati oktatást is nyerjenek” (83. §) – ám, hogy ez nem teljesült, azt jelzi, hogy még harminc évvel később is, a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének kongresszusa követeléseként kellett hogy megfogalmazza a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felé a kerti vagy mezei mintagazdaságok létrehozását.³² A képzők 14–18 éves diákokat vettek fel, és négyéves képzést biztosítottak, amely természettudományos és mezőgazdasági gyakorlati kurzusokat is tartalmazott: a méhészeti tanfolyam 1889-ben, a selyemhernyó-tenyésztés 1890-ben, míg a gazdasági oktatás 1894-ben kapott helyet a tanítóképzésben,³³ de természettudományi-gazdasági feladatok már korábban is szerepeltek a tanítói képesítővizsgákban.³⁴ A gazdasági-gazdálkodói ismeretek oktatása összességében hangsúlyosan jelent meg a tanítók képzésében, s a gazdálkodás különféle formái (például a selyemhernyó-tenyésztés, a gyümölcsstermesztés, a faiskolák, a baromfitenyésztés) kimutathatóan megjelentek a tanítók nem tantermi oktatómunkájában, „népművelő” tevékenységükben, ami „életviláguknak”, mindennapjaiknak, identitásuknak is szerves részét jelentette.³⁵ Persze arra vonatkozóan, hogy mennyire szervesen épült a tanítók mindennapjaiba és identitásába a gazdálkodás, s különösen, hogy milyen mértékben sikerült átadniuk a saját ismereteiket a gyerekeknek, legfeljebb feltevéseket fogalmazhatunk meg. A szöveg hátralévő részében azonban arra teszek kísérletet, hogy a felsőbb népiskolai osztályokban használt tankönyvek tartalmát megvizsgáljam, és azok alapján rekonstruáljam, milyen képe alakulhatott ki a gyerekeknek a gazdálkodásról, és vajon a „helyes

³⁰ Tanterv 1882: 13.

³¹ Tanterv 1882: 14.

³² Donáth 2015: 346.

³³ Donáth 2015: 290.

³⁴ Donáth 2015: 321.

³⁵ Nóbik 2019: 74–81.

arányoknak” a tanulmány elején felvázolt dimenziói részét képezték-e ennek a képnek.

„HELYES ARÁNYOK” A FELSŐBB NÉPISKOLÁKBAN HASZNÁLT GAZDASÁGI TANKÖNYVEKBEN

A mezőgazdasági ismeretek terjesztésének már régóta bevett formája volt, hogy a különféle mezőgazdasági társaságok pályázatot írtak ki népszerűsítő vagy oktatófüzetek, birtokleírások, tanulmányok szerzői számára. Így már azelőtt, hogy a törvény rögzítette volna a népiskolai mezőgazdasági oktatás intézményes kereteit, megjelentek az első tankönyvpályázatok is. Az 1848-as forradalom utáni időszakból az egyik legkorábbi példa az az 1856-ban megjelent füzet, amelyet a Földművelésügyi Minisztérium felhívására írt Gönczy Pál, aki ebben az időszakban tanító volt, illetve később a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja s nem utolsósorban az 1868-as tanügyi törvény előkészítő munkálataiban részt vállaló, tanügyekben jártas szakember, oktatási reformer. Gönczy Pál könyve (*Oktatás a gyümölcs- és eperfatermesztésben: vezérfonalul a nép és népiskolák számára*) – ahogy a címe is jelzi – egyszerre kívánta megszólítani a gazdálkodás iránt általában érdeklődőket, és próbált iskolai tankönyvként helytállni. A cél elérésre érdekében a füzet a klasszikus katekizmusok jól ismert kérdés-felelet formáját követte. Az eredetileg értelemszerűen a hitoktatásban használt katekizmus jellegű tankönyvek a 18. század végétől kezdve Európa-szerte népszerűvé váltak a pedagógiában, a 19. században pedig a mezőgazdasági ismeretek átadásának eszközeként is széles körben elterjedtek.³⁶ Maga a forma a kálvinista családba született és debreceni kollégium közegében szocializálódott Gönczy számára igencsak otthonos keretet jelenthetett. A tartalom világos, rövid, didaktikus kérdés-válasz struktúrába rendezése lehetővé tette az ilyen típusú könyvek szerzői számára, hogy akár összetettebb kérdéseket is könnyen olvasható, érthető, memorizálható formában tárjanak az olvasóik elé – legyen szó akár, mint esetünkben, a kevéssé iskolázott falusi lakosságról vagy éppen elemi iskolai tanulókról. A formán túl a keretet biztosító történet – az újszerű és újíto módszereiről híres, faluközei gyümölcsösbe látogató tanítóról szóló tanmese – is a vegyes összetételű közönség elérését célozza. Eredményképpen a munka végül sem tisztán szakkönyv, sem valódi iskolai tankönyv nem lett, hanem ennek a két – a következő évtizedekben egymástól fokozatosan elváló – típusnak egyfajta sajátos elegye. A gyümölcskertész a „helyes arányokban” gondolkodó gazdálkodó megszemélyesítője volt, aki egyfelől széleskörűen tájékozott volt a gazdálkodást illető általános témákban, így válaszolni tudott az éghajlattal, a talajtípusokkal és a különféle növények igényeivel kapcsolatos kérdésekre – vagyis mindazokban a témákban alapvető információkat közölt, amelyek az iskolai tananyag szempontjából fontosak voltak. Ugyanakkor

³⁶ Joly 2016, különösen: 136–137 és 143.

szorgalmas és innovatív gazdálkodóként is betöltötte a szerepét a szűkebb, gyümölcsstermesztést illető témákban, s útmutatást nyújtott az újfajta technikák és eszközök iránt érdeklődő paraszt-kisgazdák számára.³⁷ A könyv második felében felmerülő speciális gyümölcskertészeti témák önmagukban nyilvánvalóan túl bonyolultak és nehezen megfoghatók voltak a 12–15 éves gyerekek számára, de az üzenet (a falusi gyümölcsös ismerős környezetébe ágyazva, valamint meggyőző és didaktikus stílusban közvetítve) még így is egyértelmű: a „helyes” gazdálkodás lehetséges és kívánatos modelljét jeleníti meg, a „jövőbeli gyümölcskertészek” számára kijelölt utat.

A következő évtizedekben jelentős fejlődés és gyarapodás következett be a kifejezetten elemi iskolásoknak oktatási célból készült tankönyvek piacán.³⁸ Világossá vált, hogy szükség van a szakszövegek olvasásában kevésbé jártas olvasók számára írt könyvekre. Lukácsy Sándor 1869-ben a *Gazdasági kis káté: Tankönyv a népiskolák használatára* című könyvének bevezetőjében a következőképpen fogalmazta meg ezzel kapcsolatos meglátásait. A tanításhoz használt korábbi, leggyakrabban mezőgazdasági szakemberek által írt anyag túl bonyolult és magas szintű volt az elemi oktatás számára: „első kezdetben a néptanító alig találja meg a fonalat a munka megkezdésére, midőn a nép ifjúságának fogalmához mért tankönyveknek nagy hijával vagyunk”.³⁹ Ezt a hiányosságot igyekeztek pótolni az új könyvekkel.

Az új tankönyvek és kézikönyvek nagyon sok újítással éltek, és ezért sokfélék voltak, az mégis közös bennük, hogy a legtöbb szerző nemcsak a gazdálkodás egyik vagy másik ágának szakembere volt, hanem a legtöbb esetben pedagógus is. Talán az egyetlen kivétel Fuksz Emil (avagy Emil Fuchs) kertész és tájépítész elemi iskolák számára írt, faiskolai kertészetről szóló könyve. Munkája 1864-ben jelent meg, egy évvel azelőtt, hogy Pest főkertészévé nevezték volna ki, a tankönyvpiac megszületésének korai időszakában (ezt mutatja a kissé körülmenyes és hosszadalmas címe is: *Vezérkönyv a gazdasági fanevelés, szaporítás és rendezés valamint a kiültetett fák évenkénti kezeléséről: a magyar népiskolák számára, kézikönyvül*), mégis a „tisza”, vagyis kizárólag oktatásra szánt tankönyvek egyik prototípusának tekinthető. A később megjelent könyvek szerzőinek mind közül volt a pedagógiához is. Lukácsy Sándor végzettsége szerint jogász volt, de előbb községi faiskolákat alapított, majd az 1850-es évek elején iskolát szervezett a fakertészek számára. *Népszerű gazdaszattan a falusi népiskolák használatára*

³⁷ Az egyik eszköz például, amelyet a gyümölcsész a saját találmányaként mutatott be, egy hosszú nyelű gyümölcscsedő volt, amelynek végére extra ollót erősített, hogy alkalmassá váljon a felső ágak metszésére is. Egy másik hosszú tankönyvi beszélgetés során egyszerű mondatokban vezette be a tanítót a gyümölcsfák oltással történő nemesítésébe, ami valószínűleg mind a használt fogalmakat, mind az alkalmazott technikát illetően túllépte a gyerekek érdeklődését és kompetenciáját.

³⁸ A hazai iskolai gazdasági tankönyvekről eddig nem készült szisztematikus kutatás. A korai agronómiai szak- és oktatási szakirodalom legnagyobb gyűjteménye a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtárban található, de feltehetőleg az sem teljes (<http://www.mezogazdasagikonyvtar.hu/>).

³⁹ Lukácsy 1869: 4.

címmel 1872-ben jelent meg Liebbald Béni második, falusi iskolásoknak szánt kötete. Liebbald tanító volt, mintaiskolát szervezett a Baranya vármegyei Baksán, valamint tagja volt a megyei mezőgazdasági egyesületnek. Engelbrecht Károly könyve (*Az állat-boncz és élettan és az általános állattenyésztés alapvonalai: földműves és felsőbb népiskolák, gazdasági tanfolyamot hallgató néptanítók, tanító-képezdek és gyakorló gazdák számára*) megjelenése idején, 1871-ben a keszthelyi gazdasági tanintézet tanára volt, műve azonban vegyes közönségnek szólt. Gönczy Pál, akivel a korszak első ismert tankönyvének szerzőjeként már találkoztunk, pedagógus, az oktatási reformmozgalmak jeles képviselője volt, s a gyümölcsstermesztésről szóló népnek és népiskoláknak szánt könyve után (1860-ban) egy már szűk értelemben vett népiskolai tankönyvet is kiadott ugyanebben a témában.

Az oktatás szerepének erősítésére irányuló törekvés összességében nemcsak a tankönyvek számának növekedéséhez, de stílus és szerkezet szerinti kiszínesedéséhez is vezetett. Megfigyelhető, hogy míg a különféle részterületekkel (selyemtenyésztés, fanemesítés, állatanatómia) foglalkozó könyvek klasszikus szerkezetet követtek (főfejezetek és alfejezetek; az általánostól a speciális irányába szűkülő fókusz), addig az iskolás gyerekeknek szóló, bevezető jellegű tankönyvek inkább a katekizmus formához ragaszkodtak. A kérdés-felelet struktúra jó eszköznek bizonyult a hatékony információátadás és a könnyebb memorizálhatóság szempontjából is. A legkevésbé iskolázott olvasók (legyenek azok gyerekek vagy gyakorló, de gyakran alulképzett gazdák) számára ez a forma tette a legegyszerűbbé, hogy ismeretlen témákkal kapcsolatba kerüljenek, s így hatékony, bár gyakran persze unalmas eszköz lehetett a tömegoktatásban akár az új eszmék – például a „helyes arányok” – népszerűsítésében is.

Kérdés tehát végül, hogy miként jelent meg a „helyes arányok” koncepciója a tankönyvekben, vagyis hogyan igyekeztek – ha egyáltalán – az új korszak új oktatási szisztémájában a hosszú távú haszonnal kecsegtető szakmai-gazdasági programot tudatos módon eljuttatni ahhoz a nagyszámú réteghez, amelyik a leginkább hiányában volt a gazdasági fejlesztéshez szükséges egyéb – monetáris és materiális – tőkéknek, vagyis a kis- és törpebirtokos gazdákhöz, még pontosabban az ő gyermekeikhez, a jövő gazdáikhoz.

Liebbald Béni, akinek közvetlen gyakorlati tapasztalata volt ezekkel a gyerekekkel, a legkövetlenebb hangnemben tárgyalta úgy az alapfogalmakat, mint az összetettebb gondolatokat. Kérdés-válasz szerkezetű munkájában a tanulnivaló gondolatokat a „haszon” fogalma köré fűzve vezette elő:

„K: Hány főrésze van a gazdasátnak? V: A gazdasátnak két főrésze van, u. m. növénytermelés és jószágtenyésztés. K: *Hasznos-e a gazdasáttan tudása?* V: A gazdasáttan tudása nemcsak hasznos, hanem szükséges is, főképp azoknak, kik földművesek lesznek, sőt mindazoknak, kik a gazdasáttal szeretnek foglalkozni.”

„K: Mit nevezünk növénynek? V: Növénynek azon testet nevezünk, mely él és táplálkozik, de magától mozogni nem bír. Ilyenek a gabonanemek, fák, füvek és virágok. K: Mire ügyeljen a gazda, *ha haszonnal akar növényt termelni*? V: Arra, hogy 1) ismerje a növényt, melyet termelni akar – 2) ismerje a földet, melyben azt termelni akarja.”⁴⁰

Liebbald kifejezetten a falusi népiskolák tanulóinak szánta a könyvét, ezért a „helyes arányok” lehetséges értelmezési dimenziói közül azt választotta ki, amely ennek a célcsoportnak a legkézzelfoghatóbb volt, nevezetesen a gazdálkodás és a mezőgazdasági technikák körét, azaz a racionális gazdálkodást. Mivel ez a téma kézzelfogható módon kapcsolható volt a parasztyerekek mindennapi életéhez, pedagógiai szempontból célravezetőnek tűnik ezzel magyarázni a „helyes arányok” elvont gondolatát – egyszersmind a korabeli szaksajtóban használt „okszerűség” fogalmat közérthető módon bevezetni.

„K: Mikor termelünk okszerűen? V: Okszerűen akkor termelünk, ha azon vagyunk, hogy kis helyről sok és jó növényeket nyerjünk. K: Miképp lehet ezt elérni? V: Ezt akként lehet elérni, ha a termelés módját jól megtanuljuk s munkánkat nem kimélgjük. A közmondás is azt mondja: »Munka és szorgalom után a legbiztosabb a vagyon.«”⁴¹

Az ügyvédből lett kertész, Lukácsy Sándor könyvének hangvétele merőben más volt.⁴² Bár ő is a káté formát használta, a Liebbald-féle tömör kérdés-válaszok helyett ő hosszabb, bővebben kifejtett – bár nem kevésbé didaktikus és célratoró – szövegekkel operált. Füzetének bevezetőjében egyértelműen leszögezte álláspontját a gazdaszat céljáról, amelyet a kiegyezéssel járó áldozatok helyrehozása eszközének tartott. A népiskolákba felvett gazdasági szakoktás révén – írja – a néptanítók „ringatják nemzeti átalakulásunk bölcsőjét, melyből egy boldogabb nemzedéknek kell termésétől áldott hazánk virányos ligeteire lépni”.⁴³ A „helyes arányok” fogalma nála nem szűkül le az okszerűségre, hanem a gazdasági elmaradottság felszámolásának eszköze lesz. A következő példában feltett kérdés már önmagában is meglehetősen tendenciózusnak hat, de még érdekesebb a válasz, amelyben Lukácsy egyetlen (bár sűrű) bekezdésben összefoglalta a korabeli gazdasági szakmai diskurzus „nem helyes”, egyoldalú szántóföldi gazdálkodásról valott téziseit.

„K: Hazánk gazdasági ipara különösen – követel-e hasznos javításokat? V: Hazánk gazdasági ipara különösen – javításokat követel, mert a miveltebb külföld irányában nagy hátramaradásban vagyunk. Egy hold földről alig fele annyit termelünk, mint kellene, – takarmányunk kevés és nagyobbrészt hitván, ennek

⁴⁰ Liebbald 1872: 5. (Kiemelések tőlem: K. Zs.)

⁴¹ Liebbald 1872: 5–6.

⁴² Lukácsy 1869.

⁴³ Lukácsy 1869: 3–4.

következtében házi állataink silányak, az igavonó kevesebb munkát képes tenni, mint kellene – silány tápláléka következtében trágyája sovány, bőre könnyű; ide járul az is, hogy nálunk kirekesztőleg csaknem a gabonafélék termelésével foglalkozunk, és drágán fizetjük a külföldről behozott olyatén terményeket, melyek a gabonánál nagyobb jövedelmet adhatnak; de mindenesetre káros nálunk az, hogy a gazdasági ipar csak kevés ágát üzzük, mely, ha például a búza nem sikerül, inség uralkodik, ellenben, ha a gazdasági ipar több ágait kezelnénk, egyik nem sikerülésével kárpótlást találhatnánk a másikában, és a szükség hallatlan volna az országban.”⁴⁴

* * *

Magyarország mezőgazdasági piaci pozíciója a kormányzatot hosszú ideje arra ösztönözte, hogy szisztematikus és az oktatás legalsóbb szintjeitől bevezetett gazdasági képzést dolgozzon ki. Az 1848-at követő gazdasági és társadalmi átrendeződési folyamatok által felszínre hozott újabb kihívások – a fejlődés fenntartása, s különösen fokozása érdekében – a hagyományos termelési módok megváltoztatásának (azaz az extenzív szántóföldi, egyoldalú, búzaalapú gazdálkodástól való elmozdulásnak) igényét is felszínre hozták. A „helyes arányok” század közepén kidolgozott fogalmának és eszméjének a kiegyensúlyozottabb társadalomszerkezet és az egyenlőbb földelosztás igénye mellett fontos eleme volt az okszerű, vagyis racionális termelési módok népszerűsítése is, amelyre – az oktatási rendszer egyidejűleg zajló átszervezésével – az elemi népiskolai szinttől kezdve alkalmasnak ígérkezett.

A tanulmány célja az volt, hogy megvizsgálja, mennyiben sikerült vagy sikerülhetett a népiskolákat valóban a „helyes arányok” terjesztésének szolgálatába állítani. Az elemzés szerint az eredmény korlátozott volt. Először is, mert bár az 1868-ban kiadott közoktatási törvény előírta, hogy minden elemi iskolában kell gazdasági órákat tartani, végül csak a felső népiskolai osztályokban vezettek be a gyakorlati kurzusokat. Ilyen iskolák csak az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeken léteztek, és 12–15 év közötti gyerekek látogatták őket, vagyis az a korosztály, amelyben a legnagyobb volt a lemorzsolódás. Másodsor, korlátozott maradt a gazdasági ismeretek terjesztése azért is, mivel a népiskolai tanítók képzése ebben az időszakban még maga sem haladt előre számottevően. A tanítóképzőről kikerülő tanárok mezőgazdasági és gazdasági ismereteik tekintetében gyakran csak néhány lépéssel jártak tanítványaik előtt. A tanításhoz használt ismertetőfüzetek, tankönyvek és katekizmusok elterjedésének vizsgálata arra is rámutatott, hogy a kifejezetten és tudatosan a népiskolai tanulóknak szánt tananyagok megjelenéséről is csak az 1860-as és 1870-es évektől kezdve beszélhetünk. A tankönyvek tartalmi vizsgálata alapján pedig végül az is láthatóvá vált, hogy a „helyes arányok” eszméjének átadása magának a fogalomnak a természete miatt is csak korlátozott maradhatott: a tankönyvek a feltételezett célcsoport

⁴⁴ Lukácsy 1869: 9–10.

érdeklődése és képességei miatt – vagy éppen a szerző szakmai szándéka szerint – csak a fogalom egyik vagy másik dimenziójának megragadására vállalkozhattak.

FORRÁSOK

- Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.
- Népszámlálás 1881: *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, I. kötet. Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1900: *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1909.
- Engelbrecht Károly 1871: *Az állat-boncz és élettan és az általános állattenyésztés alapvonalai: földmives és felsőbb népiskolák, gazdasági tanfolyamot hallgató néptanítók, tanító-képezdek és gyakorló gazdák számára*. Pest.
- Fuksz Emil 1864: *Vezérkönyv a gazdasági fanevelés, szaporítás és rendezés valamint a kiültetett fák évenkénti kezeléséről: a magyar népiskolák számára, kézikönyvül*. Pest.
- Gönczy Pál 1856: *Oktatás a gyümölcs- és eperfatenyésztésben: vezérfonalul a nép és népiskolák számára*. Pest.
- Liebbald Béni 1872: *Népszerű gazdászattan a falusi népiskolák használatára*. Baksa.
- Lukácsy Sándor 1869: *Gazdasági kis káté: Tankönyv a népiskolák használatára*. Pest.
- Rendelet 1872: A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1872. dec. 10-én 32488. szám alatt a köztörvényhatóságokhoz intézett rendelete, a népoktatási törvény végrehajtása tárgyában. In: *Magyarországi rendelvek tára*. Hatodik folyam. Pest, 511–513.
- Rendelet 1882: A vallás és közoktatás m. kir. miniszternek 18,634. szám alatt valamennyi tanfelügyelőhöz, valamennyi közigazgatási bizottsághoz és valamennyi egyházi főhatósághoz intézett rendelete a gazdasági szaktanítással, illetőleg ipari tanműhellyel egybekapcsolt felső népiskolák tanterve tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Tizenhatodik folyam. Pest, 1278–1296.
- Tanterv 1872: *Tanterv a felső népiskolák számára*. Buda.
- Tanterv 1882: *Tanterv a gazdasági szaktanítással egybekapcsolt felső népiskolák számára*. Buda.
- Utasítás 1869: Utasítás a községek számára a népiskolai oktatást rendező 1868-ki XXXVIII. törvénycikk végrehajtása tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Harmadik folyam. Pest, 1870. 683–702.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta János, ifj. 1982: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern Monarchiában*. Budapest, 171–196.
- Donáth Péter 2015: Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük javításáról, a tanítóképzés korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről 1890–1905. In: Donáth Péter (szerk.): *Filozófia – Művelődés – Történet 2015*. Budapest, 223–388.
- Joly, Nathalie 2016: Educating in Economic Calculus: The Invention of the Enlightened Peasant via Manuals of Agriculture, 1830–1870. *Accounting History Review* (26.) 2. 131–160. <https://doi.org/10.1080/21552851.2016.1187639>
- Kiss Zsuzsanna 2014: Gabonaválság a 19. század végén. *Aetas* (29.) 4. 31–44.
- Kiss Zsuzsanna 2019: Agricultural Education in Nineteenth-Century Hungary. A Response to the Challenges of the “Age Of Modern Globalisation”. In: Regan, Joe – Smith, Cathal (eds): *Agrarian Reform and Resistance in an Age of Globalisation. The Euro-American World and Beyond, 1780–1914*. London – New York, 107–122. <https://doi.org/10.4324/9781351055505-8>
- Kiss Zsuzsanna 2022a: “Proper Values” in Agriculture: The Role of Agricultural Associations in Knowledge Dissemination in Hungary, 1830–1880. In: Segers, Yves – Molle, Leen Van (eds): *Agricultural Knowledge Networks in Rural Europe, 1700–1990*. Woodbridge, 113–132. <https://doi.org/10.1017/9781800105751.006>
- Kiss Zsuzsanna 2022b: Eredmények és kudarcok a gazdatisztek jogállásukért és érdekképviselésük szabályozásáért folytatott küzdelmében a 20. század elejéig. *Aetas* (37.) 1. 62–73.
- Kövér György 1998: Vagyon- és jövedelemmegoszlás. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 79–92.
- Molnár Antal 1871: *Gazdasági népoktatás hazánkban s külföldön szerzett tanulmányok szerint*. Pest.
- Nóbik Attila 2019: *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában*. Szeged.
- Orosz István 1965: A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk. és bev.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok 2*. Budapest, 9–145.
- Perry, P. J. 1981: High Farming in Victorian Britain: Prospect and Retrospect. *Agricultural History* (55.) 2. 156–166.
- Pukánszky Béla – Németh András 1996: *Neveléstörténet*. <https://www.mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm> – utolsó letöltés: 2023. július 12.
- Szuhay Miklós 1971: A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1914 között. *Agrártörténeti Szemle* (13.) 1–2. 38–59.
- Vörös Antal 1966: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunán-túl, 1850–1914. *Történelmi Szemle* (9.) 2. 162–186.